

פתיחה לשער שני

לשאלת הלאומיות המודרנית בתהליכי הגיור

דברי רס"ג כי "אין אומתנו אומה אלא בתורתה", הם ביטוי מליצי להנחה המקובלת שהזהות הדתית-אמונית היא המאפיין של הזהות הלאומית היהודית.¹ גם התבוננות היסטורית בתולדות עם-ישראל, אף בדורות המאוחרים, מאששת כי הרכיב האמוני-דתי הוא המרכיב המרכזי בזהות הלאומית-יהודית, ועם אבדן מרכיב זה הזהות הלאומית בכללותה אובדת. אנוסי ספרד ופורטוגל וכן האברים המדולדלים מתחילת תקופת האמנסיפציה בארצות אירופה, איבדו את זהותם הלאומית והאתנית תקופה קצרה (=כמאה שנים) לאחר שניתקו את עצמם מן הזהות הדתית המקובלת בישראל. אף ההלכה הכירה באבדן זהותם זו והתייחסה אליהם כגויים, כדברי הרמ"א (אה"ע"ז ד: לו): "האנוסים החוזרים לדת ישראל נראה לי שמותר להתחתן בהם כמו בשאר גרים".² ומפורסמת התייחסות הבעל שם טוב להמרת הדת של כת הפרנקסיטים בשנת 1759: "על כת אותם שנשמדו, השכינה מייללת ואומרת: כל זמן שהאבר מחובר [לגוף] יש תקווה שתהיה לו

1. רס"ג, אמונות ודעות, מהד' הרב קאפח מאמר שלישי עמ' קלב; וראה מורה נבוכים ג: כט: "שם ישראל הוא התורה" (תודתי לרב בלס שהפנה את תשומת לבי למקור זה). על השימוש באמרתו של רס"ג להגדרת הלאום היהודי ראה למשל: הרב יחיאל ווינברג, בעל שרידי-אש, לפרקים, תשס"ג, עמ' שג; על משמעותם האמיתית של דברי רס"ג, ראה הרב יהודה עמיטל, "על מעמדו של היהודי החילוני בימינו מבחינה תורנית-הלכתית", ממלכת כהנים וגוי קדוש (עורך: הרב יהודה שביב) ירושלים, תשנ"ז, עמ' 332-343.

2. בדרכי משה שם, כתב שני טעמים להיתר. האחד, "דאנוסין אין להם קידושין כל זמן שמתנהגים בחוקי הגויים שאינם מקדשים כדת משה וישראל ואין לחוש לנישואין שלהם". וממילא נשותיהם היוצאות ללא גט אינן אסורות כי לא היו קידושין. טעם שני, "דאמרינן סוף פרק קמא דיבמות (טז, ב) אין מקבלים גרים מן התרמודיים, ופרש"י התם משום דסבירא ליה דגוי ועבד הבא על בת ישראל הוולד ממזר... אם כן לדידן דקיימא לן גוי ועבד הבא על בת ישראל הוולד כשר, אם כן אין לחוש שהם ממזרים". ולכן לאחר גיור מותר להתחתן בהם, ממה נפשך: "אם נאמר שהם מתחתנים בגויים הרי הוולד כשר, ואם נאמר שהם אינם מתחתנים רק זה בזה, אם כן נזהרין גם כן מלהתחתן בקרובותיהם דהרי אפילו גויים נזהרים בזה. אם כן אין לחוש רק שאחד בא על אשת חברו בלא גט, [בזה] אזלינן בתר רובא ורוב בעילותיהן אחר הבעל וכשרים". דברי הרמ"א האחרונים צ"ע. מה עניין רוב בעילות הלך אחר הבעל להיתר אנוסים, הרי החשש הוא שמא יישא אישה שיצאה מבעלה ללא גט כשר, וממילא הילדים יהיו ממזרים. וראה דברי הרב שלמה טנא, כשרותם של 'בני ישראל', עמ' קטז שנדחק לתרץ, ודבריו צ"ע.

רפואה, וכשחותכין את האבר, אין לו תקנה עולמית. כי כל אחד מישראל הוא אבר מהשכינה".³

משמעות הזהות המוחלטת בין הדת ללאום היא, שהאומה היהודית מגדירה את האישים הקשורים בקשר גזעי ואתני אליה כבני הלאום היהודי רק כאשר הם מקבלים עליהם את האמונה ואת הדת שלה, ומנגד הדת היא היוצרת את הזהות הלאומית. דבר זה מבוסס בדברי הרמב"ם, הן בדבריו על היהודים שבחרו לפרוש מדת ישראל והן בדבריו על נוכרים המצטרפים אל עם ישראל. באיגרת תימן (מהדורת שילת, ח"א עמ' קכה) הוא כותב שמטרת ייסורי הגלות וגזירות השמד היא למצות את דבקות האמונה ולטהר מן העם "עד שלא יחזיקו בדת רק החסידים יראי ה' מזרע יעקב, שהם אלו אשר עמדו אבותיהם על הר סיני". ומוסיף:

לכך יודע, שכל מי שיצא מהדת הנתונה במעמד ההוא – שאינו מזרע האנשים ההם. וכן אמרו רבותינו ז"ל על כל המסתפק בתורת משה "לא עמדו אבותיו על הר סיני".

על-אף הקשר המולד בין שני אחים, לאחר שאחד מהם המיר את דתו אנו מתייחסים אליו כאילו לא עמדו אבותיו על הר סיני, ואילו אבותיו של אחיו הביולוגי כן עמדו. ברור הדבר שהמונחים: "עמדו אבותיו", "זרע יעקב", אין להם משמעות ביולוגית או אתנית, אלא הם ביטוי לאמונה היהודית.⁴ וכן הפוך, נוכרי מלידה המתגייר – אבות האומה הם אבותיו, וכדברי הרמב"ם באיגרתו לעובדיה הגר (מהדורת שילת, ח"א עמ' רלד):

ועיקר הדבר, שאברהם אבינו הוא שלמד כל העם והשכילם, והודיעם דרך האמת ויחודו של הקב"ה, ובעט בעבודה־זרה והפר עבודתה, והכניס רבים תחת כנפי השכינה ולמדם והורם, וצוה בניו ובני ביתו לשמר דרך ה'... לפיכך כל מי שיתגיר עד סוף כל הדורות, וכל המייחד שמו של הקב"ה כמו שכתוב בתורה – תלמידיו של אברהם אבינו ובניו ביתו הן... נמצא אברהם אבינו אב לזרעו הכשרים ההולכים בדרכיו, ואב לתלמידיו, והם כל גר שיתגיר. לפיכך יש לך לומר 'אלוהינו וא־לוהי אבותינו', שאברהם הוא אביך.

ועדיין הקביעה הנ"ל צריכה בירור. הרי לא כל התכשורת למצוות התורה היא יציאה מהלאום היהודי, גם דברי הרמ"א לעיל ביחס לאנוסים נאמרו בהנגדה ליחסו אל הקראים

3. שבחי הבעש"ט, מהדורת הורודצקי, עמ' סז.

4. ראה עין אי"ה, שבת פרק ב אות פ. וביחס לדברים אלו ראה במאמר ד – 'תהליך הגיור בכתבי הראי"ה קי"ק'.

שעל-אף שפרשו מדרכי אבות, וכפרו בתורה שבעל-פה ובמסורת המקובלת על כלל ישראל, עדיין מוחזקים כחלק מהלאום היהודי, וזה מה שנמצא בעוכריהם ביחס לקביעתם כממזרים.⁵ האחרונים ציינו כי קיים דירוג בהתייחסות לפורשי דת, דירוג שאף הוכר בשמות שונים.⁶

בפתח מאמרו 'בדיני קבלת גרים',⁷ העוסק בהתמודדות עם שאלת הגיור בזמן הזה, כותב הרב בצלאל זולטי, כי בעניין הלכות קבלת גרים לא חל שום שינוי בין העידן הישן לעידן העכשווי. ושאלת הגיור העכשווית איננה שאלה הלכתית, אלא היא עובדתית "לקבוע בברור מהי כוונתו האמיתית של המבקש להתגייר, בדבר זה אין כללים קבועים... וברור שבקביעת עובדות אין מקום לקולות וחמורות". בהתייחסות לדברים אלו כותב הרב שג"ר:⁸

5. על היחס לקראים שאינם מאמינים בתורה שבע"פ ומתבדלים מהעם היהודי, ראה: שו"ת ציץ אליעזר ח"ה סי' טז, ח"ב סי' סו, שרצה למנוע את עלייתם לארץ ישראל; וידועה שיטת ר' יעקב עמדין, שאילת יעב"ץ ח"ב סי' קנ"ב, שהגדירם כגויים גמורים שמועיל גיור להכניסם בחזרה ליהדות; מנגד ראה שו"ת יביע אומר ח"ח אבהע"ז סי' יב; פרופ' בילדשטיין, "הגישה לקראים במשנת הרמב"ם", תחומין ח עמ' 501 ואילך.

6. בשו"ת מהר"י ברונא (סי' קלה) כתב: "מעשה בבחור אחד שמו ליו"א מפס"א שגדר שלא לשחוק עם שום יהודי. והיה בנוי"שטט משומד ושאל ליו"א את מהר"ר איסר"לן אם רשאי לשחוק עמו, והתיר לו דמשומד לא איקרי יהודי, אע"פ שחטא ישראל הוא (סנהדרין מד, א) מ"מ לא איקרי יהודי ולא חל עליו הנדר... אלמא משומד שכופר באלוהי ישראל ומודה בע"ז לא נקרא יהודי"; בשו"ת דברי יציב (אבהע"ז סי' סב אות יב) כתב בשם הגהות רע"א שיהודי שנשתמד אינו בכלל זרע אברהם, גבי נדרים, ומ"מ אסור ליהנות ממנו מספק שמא יחזור בתשובה. ועדיין אין הוכחה מדברים אלו ליציאה מכלל ישראל שאולי בנדרים הלך אחר לשון בני אדם; בשו"ת אבני-נזר (יו"ד סימן קט) כתב: "הנה המומר קי"ל דיש בו שני הדינים דינו כישראל דאי קדיש בת ישראל קידושיו קידושין, וכן בכמה דברים אע"פ שחטא ישראל הוא. ודינו כגוי דהבא על המומרת קנאים פוגעים בו [ע"י תרוה"ד רי"ט רכ"ג] וכן לכמה דברים. כללו של דבר דנין אותו לכל הדברים להחמיר ולא מטעם ספק אלא שהוא גוי מחמת מעשיו וישראל מתולדתו". באופן בולט באה לידי ביטוי שאלת היציאה מהעם היהודי במקרה של האח דניאל, יהודי מלידה שסבל מרדיפות הנאצים ואף עסק בהצלת אחיו היהודים, אך לאחר המלחמה השתמד והפך לכומר. מכוח מוצאו המולד כיהודי ומכוח חוק השבות הוא עלה לארץ ורצה לקבל אזרחות ישראלית. על סוגיה זו ראה הרב יהודה גרשוני, קול צופיך עמ' שכא ואילך. הרב אהרון ליכטנשטיין, מוסר אביב, מגיד, ירושלים, תשע"ו עמ' 247-269.

7. הרב בצלאל זולטי, בתוך קובץ תורה שבעל-פה יג (תשל"א), עמ' לג.

8. הקדמה לספר זאת בריתי: גרות חילון נישואין אזרחיים, הוצאת מכון כתבי הרב שג"ר, אלון שבות (תשע"ב) עמ' 15.

במחילת כבוד תורתו, קשה לקבל את דבריו... למעשה, קביעתו איננה אלא עמדה אחת מכמה עמדות קיימות בנושא הגרות וגם לא מן העיקריות שבהן... נוסף על כך, 'בעיית הגרות בימינו' היא נוקבת ומסובכת ביותר בגלל שאלות שנתחדשו בה; למשל, אם תהליך הגיור הוא תהליך דתי בעיקרו, מהי משמעותו בעידן של חילוניות? וכיצד משפיעה התפיסה השוררת בימינו בדבר עליונותה של הזהות הלאומית על הזהות הדתית? גם כאן אין מדובר רק בבעיית הצטרפות ליהדות, אלא באופיה של היהדות עצמה.

ויכוח זה מציב באופן חד את השאלה: מה משקלה של הזהות הלאומית היהודית בכללותה בתהליך הגיור, ומה משקלה לאחר שהיא שינתה את פניה, ורבים בעם מזדהים עם הלאום במובנו החילוני. לכאורה, נראה כי הרב ז'ולטי צודק, המתבונן בדברי פוסקי ימינו יבחין כי רובם ככולם אינם נותנים לגיטימציה לשום שינוי מהותי בהלכות גיור ובזהות היהודית כזהות דתית ובהתחייבות לשמירת מצוות. יתרה מכך, הזהות הלאומית נטולת הממד הדתי, שהיא עצמה אינה מוגדרת דיה, לא יצרה שום כללים משפטיים להכנסת נוכרים לעם היהודי. ולמרות הצלחתה, לשיטתה, להפקיע מעולם הדת וההלכה חלק ניכר מדיני המשפט וענייני חברה,⁹ עדיין מקובל על רוב חלקי העם, בין בארץ ישראל ובין בחו"ל, כי את כרטיס הכניסה לתוך העם היהודי קובעת ההלכה.¹⁰

טענת הרב שג"ר כי בעידן הנוכחי השתנה היחס בין המרכיב הלאומי והמרכיב הדתי ושיש לכך השפעה גם על הלכות גרות מזקיקה לברר, כשאלה מקדמית, את אופן התייחסותם של פוסקי ההלכה וגדולי ישראל ליהודים שהשילו מעל עצמם בדורותינו את המרכיב הדתי בזהותם אך שמרו בהכרתם על זהותם הלאומית היהודית. לאחר ברור זה נראה כי קיים פער בגישתם של חכמי ישראל בין ביטול מעמדו של מי שנולד כיהודי ומפסיק לשמור מצוות ובין הדרישה ממי שמבקש להתקבל לעם היהודי. מכיוון שכך, דווקא שאלת הגיור היא שמציפה את בעיית החילון ואת בעיית היחס שבין המרכיב הלאומי למרכיב הדתי בכל עוצמתה.

9. ראה במבוא לחידושי הרב ציטרון קטרוני עמ' 63 ואילך, שבמקביל לתחיית השפה והתרבות והפקעתן ממשמעותן הדתית, ניסו מחדשי 'משפט השלום העברי' ליצור מערכת משפט אשר "חרט על דגלו את חידוש המשפט העברי ביסודותיו ללא צביון דתי".

10. ראה דברינו במבוא לספר זה. ראוי לציין בהקשר זה שרק מכוח קביעתו של הרב עובדיה יוסף כי אנשי ביתא-ישראל מאתיופיה הם יהודים, החלו רשויות המדינה לדאוג לעלייתם.

א. הזהות הלאומית והרובד הדתי

עמדת רוב אישי ההלכה כלפי היהודים שפרשו מאורח חיים דתי, הן אלו שמשייכים את עצמם לקהילות הפורשות (רפורמים וכיו"ב) והן אלו שהתנתקו מעולם הדת, שמעמדם הוא כתינוקות שנשבו.¹¹ כלומר, לדעת פוסקי ההלכה קיום המצוות המעשי אינו הקריטריון המנחה את הזהות הלאומית והסולידריות היהודית. פוסקי ההלכה אינם מכירים בסיגול עצמי של הזהות הלאומית החילונית. לדידם החפיפה בין הרובד הדתי והרובד הלאומי עודנה בתוקף, אם כי הרובד הדתי מתרחב לזהות אמונית ואינו מתמקד בקיום מצוות מעשי. בסיס ההתכחשות מצד הפוסקים לזהותם העצמית של החילונים הוא האמונה שהזהות הלאומית החילונית היא ארעית וברת חלוף, ועם תיקון העולם העתידי, גם אותם 'תינוקות שנשבו' יכירו ברובד הדתי-אמוני של זהותם. התייחסות זו היא פיתרון מרובד למציאות מורכבת שהתהוותה בחברה היהודית בעידן העכשווי.¹²

באופן שונה מתייחס מרן הראי"ה קוק לפורקי עול התורה בעלי זהות לאומית. לדעתו, אצל כל יהודי קיימים שני מישורים: האחד סגולתו העצמית והשני זהותו הבחירית. וכדבריו (אגרות הראי"ה תקנה):

11. ראש המדברים בעניין זה הוא שו"ת בניין ציון החדשות סי' כג; שו"ת מלמד להועיל ח"א סי' כט; אחיעזר ח"ג סי' כה; שו"ת יביע אומר ח"א יו"ד סי' יא; וכן מפורסמים דברי החזו"א יו"ד סי' ב אות טז. על הבנת דבריו והשווה והשונה בינו לבין שאר הפוסקים ראה דברי הרב שג"ר, זאת בריתי עמ' 136-139.

12. להבנת עוצמת הטיעון של תינוק שנשבה ראה הוויכוח בין פרופ' יעקב כ"ץ והרב שג"ר, זאת בריתי עמ' 135 הערה 90; כ"ץ, בספרו ההלכה במיצר – לבטי האורטודוקסיה (עמ' 16) טען כי הגדרת הבניין ציון את עברייני הדת שבימיו כתינוקות שנשבו היא פיקציה משפטית גלויה לעין, שנולדה להצדיק את הנהוג הרווח, שיהודים שומרי מצוות אינם מתנכרים לאחיהם הסוטים, ואף שומרים על קשרי משפחה ביניהם. מנגד כותב הרב שג"ר: "כ"ץ אינו מדייק, דברי הרמב"ם על היחס אל הקראים, והפסיקה שבאה בעקבותיהם, הם מקורות הלכתיים מובהקים, ועליהם הסתמכו הפוסקים. רוב ניתוחיו וקביעותיו ההיסטוריות והסוציולוגיות של כ"ץ הן נכונות, אלא שהוא שבוי בקונספציה שגויה התופסת את ההלכה בצורה 'רזה' ופורמאלית, ומבחינה בין טיעון הלכתי כשר לבין פרשנות המוצגת כדרשה הבאה לקדם אינטרסים... הגדרת הסוטה כ'תינוק שנשבה' בפסקו של הרב עטלינגר איננה 'פיקציה משפטית' ופורמליות הלכתי. הוא אינו נשען על בורותם של פורקי העול, אלא על חינוכם, שייכותם וזהותם החברתית. מבחינה זו הוא היטיב להבין את הסיטואציה הדתית-חברתית שלהם מכ"ץ, ותגובתו הינה הלכתית אותנטית... דתיות הלכתית בעלת מרכז מוצק ונאמנות לעצמה, כסביבה משתנה ובעייתית מבחינתה".

שני דברים עיקריים ישנם, שהם יחד בונים קדושת־ישראל וההתקשרות הא־לוהית עימהם. האחד, הוא סגולה, כלומר טבע הקדושה שבנשמת ישראל מירושלם אבות... והסגולה הוא כוח קדוש פנימי מונח בטבע־הנפש ברצון ד', כמו טבע כל דבר מהמציאות, שאי אפשר לו להשתנות כלל... והשני, הוא עניין־בחירה, זה תלוי במעשה הטוב ובתלמוד־תורה. החלק של הסגולה הוא הרבה, באין ערוך כלל, יותר גדול וקדוש מהחלק התלוי בבחירה... ובעקבא־דמשיחא מתגבר ביותר כח־הסגולה, שהוא תוכן "זוכר חסדי אבות ומביא גואל לבני בנייהם למען שמו באהבה", כלומר לא מצד הבחירה שהיא באה מצד המעשים הטובים שבבנים ומצד התשובה, אלא למען שמו, המתגלה על ידי זכירת חסדי אבות.

בדברים אלו הרב קוק קובע את מה שכיום כבר נראה לנו כמובן מאליו, שכל יהודי הוא יהודי מעצם לידתו לעם־ישראל ודבר זה אינו נפסק ואינו יכול להיפסק. שייכותו ללאום היהודי נקבעה על ידי הקב"ה (בבחירתו בעם־ישראל) ללא תלות בשום גורם אחר. אך גם הרב קוק מכיר בכך שחלק ממרכיבי הזהות הלאומית הם זהות רעיונית, ולדעתו (באיגרת שם) כאשר האדם מוציא את עצמו מאומה הישראלית וממרכיבי זהותה, אז הוא מאבד את שם ישראל. ועל אנשים כאלו "אמר דוד: הלא משנאיך ד' אשנא". איבוד השייכות לעם־ישראל, קרי איבוד סגולת ישראל הטבועה בכל יהודי, אינו חל אף אם האדם מסגל לעצמו זהות עצמית שאינה דתית לא באמונתה לא בערכי הדת ולא בקיום המצוות. היחס כלפי יהודים אלו כחלק מכלל ישראל נובע מכך שהם מזהים את עצמם כחלק מהעם ואינם מעוניינים לפשוט את הזהות הלאומית, אף־על־פי שוויתרו על זהותם הדתית.¹³ וכדברי הרב ליכטנשטיין (מוסר אביב עמ' 264–265):

העניין שיש למבנה הרוחני שלנו לגבי כל יהודי מודרני, נובע ראשית מן הקשר שלו להיסטוריה, ושנית מן התחושה העמוקה של הקהילתיות האורגנית של היהדות. היהודי אינו נולד אל תוך חלל ריק גם אין הוא נכנס אל תוך מבנה חברתי בן התקופה. הוא נולד עם מטען היסטורי, והמודעות להיסטוריה הזאת מוטבעת בלשד עצמותיו... ובכל זאת הקשר של היהודי המודרני עם עברו אינו רק פסיכולוגי או סוציולוגי, הוא קשור לעברו בהיותו חבר בקהילה אורגנית של כנסת ישראל...

13. על שיטתו של הרב קוק בעניינים אלו ראה להלן מאמר ד. ומוסיף הרב בלס: מדברי הרב קוק משתמע שבדורותינו כמעט ואין כוח לסט"א להוציא, כלומר להוליד, נשמות כאלה. זאת בזכות העבודה של דורות הצדיקים עד כה. כמו כן, להבנת הרב קוק יש לחילון תפקיד חיוני והכרחי.

אין אנו סך של כך וכך דגים הסגורים בעת ובעונה אחת בתוך האקווריום משותף, אנו חברים בגוף כללי שהוא מעל לזמן, המהווה שלמות אורגנית... החברות הזאת בקהילה אורגנית רוחנית, שנקבעת אמנם על ידי קשר פיזי, היא שקושרת את היהודי אל הייעוד ההיסטורי שלנו ואל האחריות האישית שלו. הברית בסיני לא נתקבלה רק על ידי מי שנכחו שם בגופם. היא נתקבלה על ידי כנסת ישראל כישות אורגנית אחת.

ברור שלשיטות אלו, כמו לעמדה הרואה בחילונים תינוק שנשבה, יש פער בין הזהות היהודית העצמית של היהודי החילוני לבין הזהות כפי שהיא באמת, התודעה החילונית היא ארעית אף אם היא מתמשכת זמן רב, וסגולת ישראל היא נצחית והיא זו שתביא את ההכרה הזהותית האמיתית.¹⁴ שיטות חכמי ישראל הללו ביחס ליהודים שאינם מקיימים מצוות מבארות את הפער הקיים המהותי בין ביטול מעמדו של מי שנולד לאומה היהודית ומפסיק לשמור באופן מעשי מצוות, שהוא מוחזק כתינוק שנשבה או שסגולת ישראל עדיין קיימת בו, ובין הדרישה לקבלת מצוות מוחלטת ממי שבא להתקבל לעם ישראל.

ב. היחס לתנועה הלאומית – הציונות

עמדתם של רוב פוסקי ההלכה, שיש להתעלם מהזהות החילונית האישית של כל יהודי ויהודי, שזורה בעמדתם של חלק גדול מפוסקי ההלכה כלפי התנועה הלאומית – ציונות. גם כאן בחרו הם להתעלם מהתנועה זו מכיוון שהיא סיגלה לעצמה עקרונות לאומיים מודרניים שאינם חופפים את עיקרון הלאומיות היהודית, שמאז ומעולם היה האמונה ויסודות הדת.

מנגד, חלק גדול מרבני ישראל הזדהו עם התנועה הציונית, עם עקרונותיה ומעשיה, והיו אף מראשי מנהיגיה. וזאת אף-על-פי שבבסיס ההשקפה הציונית עומד היסוד הלאומי המודרני החופף לאידיאולוגיות הלאומיות כפי שהתפתחו אצל עמי העולם. התפיסה הלאומית המודרנית הוגדרה על בסיס עקרונות מוחלטים כמו: גזע, היסטוריה, תרבות, שפה, ארץ וכיו"ב, ועל בסיס יסודות משתנים כמו: אתוס משותף הבנוי על רגש לאומי וסולידריות אתנית. רכיב הדת לא שימש בסיס ללאומיות המודרנית, שהרי אצל חלק ניכר מעמי העולם הדת אינה לאומית, אם כי רכיב זה מעצב את ההיסטוריה, התרבות והשפה

14. על ההתמררות החילונית כלפי הבנה זו ראה אביעזר רביצקי, הקץ המגולה ומדינת היהודים, תל-אביב (תשנ"ג) עמ' 153 ואילך.

של האומה. גם מרכיבי הלאומיות בתנועה הציונית נבנו על בסיס עקרונות הללו, כאשר רכיב הארץ והשפה שימשו מראשית יסודה של התנועה הציונית מטרה לעתיד משותף, ועם יישום תהליך התחייה הלאומי – בסיס למציאות קיימת. מבחינה זו, ההשקפה הלאומית של הציונות סתתה מהדרך המקובלת בעולם היהדות שראתה את דברי רס"ג "אין אומתנו אומה אלא בתורתה" כעיקרון מנחה.

מאידך, בעולם משתנה שבו עזבו חלקים רבים מהעם היהודי את האמונה והדת, שימשה ההשקפה הציונית דבק מאחד בין רכיבי העם השונים. מבחינה זו, התנועה הציונית הייתה קרש הצלה לשמירת כל חלקי העם היהודי כיחידה אחת. ללא דת וללא אמונה לאומית לא היה שום בסיס משותף גם למי שנולדו לגזע היהודי. תרבות ההשכלה והאמנסיפציה גרמו לחלקים רבים מהעם להתערות בחברה הכללית, ואלמלא התנועה הציונית היו מאבדים את זיקתם היהודית. האמונה הדתית שהצליחה לשמור על העם כל ימי גלותו לא הצליחה לשמש בסיס לזהות בדור החילון, וכך נוצר הפרדוקס: הזהות הלאומית היא השומרת על העם, אך זהות זו אינה מבטאת נכונה את הזהות היהודית, ודווקא הזהות הלאומית-דתית, שהיא הזהות הנכונה, אינה מסוגלת לשמר את כל חלקי העם.

חוקרים רבים¹⁵ דנו בשאלת הלאומיות בהשקפתם של רבני הציונות-הדתית, ממשנתם של הרב ריינס וזאב יעבץ דרך הרבנים עוזיאל ועמיאל ועד לשיטתו של הרב סולובייצ'יק, ומעל כולם הם דנו במשנתו של הרב קוק ותלמידיו אשר עיצבו את ההשקפה הציונית-דתית הנוכחית. לדעת חוקרים אלו, רבני ישראל בחרו להתמודד עם פרדוקס זה באחת משתי דרכים. ההולכים בדרך הראשונה סברו שהרגש הלאומי העכשווי הוא רגש טבעי המאפיין את האדם המודרני באשר הוא, וקיים גם באדם מישראל. רגש זה מקביל ושזור ברגש הלאומי-דתי אך אינו זהה לו, ועם זאת, אין לפוסלו – לא מבחינת ערכו העצמי ולא מבחינת יכולתו לאחד את חלקי העם, שומרי מצוות ואלו שאינם. בהתייחסותו לחברת חובבי ציון, כותב הרב מרדכי אלישברג (אזכרה, כרך ה, עמ' תקב):

15. על הבנת הלאומיות הייחודית של עמי-ישראל בהגותם של רבני הציונות-הדתית, ראה דב שוורץ, "ייחודו של עמי-ישראל בהגות הציונית דתית", בתוך: מאה שנות ציונות דתית היבטים רעיוניים (עורכים: אבי שגיא דב שוורץ, בר אילן תשס"ג) עמ' 475–532; שלום רצבי, "הערות לשאלת סיגולו של רעיון הלאומי בציונות הדתית", בתוך: עיונים בתקומת ישראל כרך 13 (2003), עמ' 71–96; מרדכי ברויאר, בשבילי התחייה ג, עמ' 16–24; על-אף ההבדלים בין הוגי הדעות השונים של הציונות-הדתית, אצל כולם עובר כחוט שזור עיקרון הפיצול המבדיל בין הצד הפנימי שאינו ניתן לבחירה, שהוא היוצר את הסולידריות והערכות לכלל חלקי העם, ובין ההזדהות העצמית של החילונים כלאומיות נטולת ממד דתי. עיקרון זה מאפיין את יחסם הערכי וההלכתי לחילונים.

חברתנו מורכבת משני מיני חברים, אשר כל חלק מהם מרוחק בדעתו מהחלק השני הרחק כמזרח למערב... בכ"ז משתווים כל החברים ובטלה חלוקת הדעות ביניהם. אבל הסיבה אשר עוררתם להדעה הזאת [=לפעול למען ישוב הארץ], והשלהבת הבווערת בבתי נפשם להוציא לאור את דעתם הלזו, היא משונה [=שונה] בעיקרה. האחת, סיבתה העיקרית היא אש דתיית אשר תוקד על מזבח לבכם לא תכבה, ואין דוגמתה בכל העמים אשר גם כן אש הלאומיות תוקד בלבכם... והלאומיות טפלה לה. והשנייה, סיבתם העיקרית היא כבכל העמים לאומית גרידא, והדתית או שחסרה במ לגמרי או שעכ"פ היא במידה מעוטה מאד, והלאומיות עיקרית והדתית טפלה לה.

שיתוף הפעולה בין הזרמים השונים הוא חרף השוני הבסיסי בהבנת הלאומיות הישראלית מפני שהמשותף המעשי הוא גדול. יש כאן הכרה מעשית בלאומיות הטבעית ונכונות לשתף עימה פעולה. גם הרב ריינס סבר כך, כדברי דב שוורץ:¹⁶

ללא ספק ראה הרב ריינס בדת ובלאומיות גורמים שיש להם זיקה מהותית זה לזה. אולם מערכת המונחים שנקט הכירה בקיומה העצמאי של הלאומיות בבחינת "נקודת רגש העממות והאחוה הישראלית"... באור זה יש להבין את מבנה התודעה ההיסטורית והדתית של עם ישראל, המושתתת על כבוד העם וקיום התורה זה בצד זה.

מנגד, בציונות הדתית קיימת גישה הנסמכת על הגותו של הרב קוק. הסוברת כי ההתעוררות הלאומית המודרנית נובעת מרובד דתי ומבטאת אותו, ומעוגנת בעולם האמונה. אין כאן המקום לדון בעניין מהותי ורחב זה. אך ברור שאצל חלק מתלמידי הרב קוק, הלאומיות הדתית מבטאת את עצמה בעולם הזה בלאומיות העכשווית ובסמליה – מדינה, צבא ריבונות ורבנות. מוסדות לאומיים אלו הם ביטוי לנפש האומה. כך שיוצא כי

16. דב שוורץ, במאמרו הנ"ל בהערה הקודמת, עמ' 482. וכן כותב מרדכי ברויאר, בשבילי התחיה ג הערה 29: "לפענ"ד לא דגל הרב ריינס בזהות מלאה בין הדת והלאום ביהדות... צירוף יש כאן, זהות אין כאן"; רצבי, הנ"ל בהערה הקודמת, עמ' 83: "התנועה הלאומית היהודית, קרי הציונות, כהתעוררות טבעית של רגשי סולידריות עם גורלו של העם היהודי אינה שונה מכל תנועה לאומית אחרת החרדה לגורלו של הקיבוץ הלאומי המסוים".

לפי דעתם הזהות הלאומיות המודרנית בנשמתו של היהודי המכיר בחשיבות התנועה הציונית מתמזגת, באופן חלקי, עם הלאומיות הדתית – כנסת ישראל.¹⁷

חרף דברינו בדבר החלוקה הדיכוטומית בין הגישות השונות בציונות-הדתית, נראה שהחלוקה אינה כה חדה וברורה, וקיים מנעד של דעות אצל רבני הציונות-הדתית בין שני הקטבים הללו ביחס לזהות הלאומית המודרנית.¹⁸

הבדלים אלו בתוך הגישות הציוניות-דתיות, וכיניהן ובין הגישה המתעלמת לחלוטין מעניין הלאומיות העכשווית, באים לידי ביטוי הלכתי בעניין הגיור, כפי שיפורט במאמרים הבאים.

* * *

דברינו בשער זה יחולקו לכמה מאמרים: במאמר ג נעסוק בהבנת גישת הרב אונטרמן והרב ישראלי בעניין הגיור, המקנים חשיבות לזהות הלאומית העכשווית בתהליך הגיור. מאמר ד מבקש להבין את משנתו של מרן הראי"ה קוק ותלמידיו, ביחס לתהליך הגיור ולמעמדו של הגר, לאור הבנתו הייחודית בעניין הלאומיות הישראלית.

התייחסות לעניין הלאומי בקשר לגיור היא ממאפייני התפיסה הציונית-דתית, והיא רלוונטית דווקא במדינת ישראל שבה הלאומיות הישראלית תוססת וכת השפעה. לעומתה, שאלת הגיור בחו"ל, הן בארה"ב והן בשאר הקהילות, היא שונה, ונתייחס אליה במאמר ה – 'הרב פיינשטיין ושאלת הגיור'. מאמר ו יעסוק בחידושו של הרב חיים אמסלם 'זרע-ישראל', מטרת המאמר היא לשלול את ההנחה כי קיימת ישות משפטית-הלכתית בין ישראל לגוי, שהלכות גיור שונות לגביה. שיטה זו מיקדה את משמעות הגיור בעצם מעשה הגיור והתעלמה מהממד התודעתי לאומי, ולכן להבנתי אין ל'זרע-ישראל' שום חשיבות במהות הגיור (ואולי רק לדברים הנלווים לו כפי שיבואר להלן).

17. הדברים מופיעים במקומות רבים. הרב בלס הפנה את תשומת לבי למקורות הבאים: אורות, למהלך האידיאות, עמ' קד-קה; אורות, אורות ישראל פ"ו עמ' קנח.

18. ראה בדברי הרב אריאל בהסכמתו לספר.